

Relikty, walka o interpretację i nadawanie sensu. Były KL Flossenbürg: przykładowa (post)historia

Informacje o autorze: dr, historyk, dyrektor KZ-Gedenkstätte Flossenbürg, dyrektor założycielski Zentrum Erinnerungskultur der Universität Regensburg (Centrum Studiów nad Kulturą Pamięci na Uniwersytecie w Ratyzbonie), <https://orcid.org/0000-0001-5065-1483>

Information about the author: PhD, historian, Director of the Flossenbürg Concentration Camp Memorial, Founding Director of the Zentrum Erinnerungskultur der Universität Regensburg (Center for Memory Studies at the University Regensburg), <https://orcid.org/0000-0001-5065-1483>

Abstrakt: Nazwa Flossenbürg przez dziesięciolecia przywodziła na myśl symboliczną, opustoszałą przestrzeń po zapomnianym obozie koncentracyjnym, podobnie jak nazwa Płaszów. Doszło do tego, mimo że tuż po zakończeniu wojny polscy dipiści z Flossenbürga zaprojektowali i stworzyli jedno z pierwszych w Europie miejsc pamięci na terenie byłego obozu koncentracyjnego.

W artykule opisano złożoną historię pamięci, zapomnienia i ponownego odkrycia obozu koncentracyjnego Flossenbürg. Główną rolę odgrywają w niej liczne podmioty zaangażowane w odtwarzanie dziejów tego miejsca: byli więźniowie i ich stowarzyszenia, sponsorzy ze swoim nastawieniem narodowym i kulturowym, instytucje państwowe prowadzące politykę historyczną i wreszcie sami mieszkańcy miejscowości Flossenbürg.

W kontekście tej zarówno przykładowej, typowej, jak i szczególnej historii pamięci omówiono także (samo)krytycznie założenia, priorytety oraz problemy 25-letniego procesu ponownego odkrywania i tworzenia europejskiego miejsca pamięci Flossenbürg, projektu, w którym uczestniczył sam autor. Przedstawiona koncepcja nie stanowi recepty na zachowanie pozostałości dawnego obozu koncentracyjnego, miejsca z kilkudziesięcioletnią historią. To raczej argument za pojmowaniem pamięci jako ciągłego procesu, za traktowaniem pozostałości byłego obozu koncentracyjnego jako „nigdy niegotowego” pomnika – efektu licznych przemyśleń i doświadczeń.

Relics, disputes over interpretation and creating meanings. The former KL Flossenbürg: an exemplary (post-)history

Abstract: For decades, the name Flossenbürg was emblematic of empty spaces that remained after forgotten concentration camps, like the name Płaszów. This happened in spite of efforts made by a group of displaced persons of Polish origin who immediately after World War II designed and established one of the first memorial sites in the area of a former concentration camp.

The study describes a complex process of remembrance, fading into oblivion and restoration of memory of the Flossenbürg concentration camp. The discussion focuses on the roles played by various groups of people and entities involved in that reception process: former prisoners and their associations, financial contributors to the memorial project with their respective national and cultural perspectives, state institutions pursuing their historical policies, and last but not least – citizens of the Flossenbürg municipality.

The site remembrance history, both representative, typical and special, is used as a background to (self-)critically consider and explain the principles and priorities but also problems of the process of restoring memory and developing a new concept of the European memorial site Flossenbürg that has already continued for 25 years with a major contribution made by the author. That new concept is not meant as a master plan for those who preserve relics of former concentration camps and their history over post-war decades. It represents a convincing example of preserving memory, based on reflection and deep experience and understood as a continual process wherein spaces and relics of former concentration camps are defined as “never finished” memorials.

Słowa kluczowe: obóz koncentracyjny, miejsce pamięci, muzeum, upamiętnianie, Zagłada, KZ-Gedenkstätte Flossenbürg

Keywords: concentration camp, memorial site, museum, commemoration, Holocaust, KZ-Gedenkstätte Flossenbürg

Que reste-t-il du camp de Flossenbürg? (Co pozostanie z obozu Flossenbürg?)¹

To pytanie zadał w 2015 roku Michel Clisson, prezes francuskiej Association des Déportés et Familles de Disparus du Camp de Flossenbürg et Kommandos, w biuletynie tej organizacji. I natychmiast sformułował odpowiedź, równie cyniczną, co pełną rezygnacji: *Plusieurs hectares de pelouse, quelle agréable perspective!* (Kolejne hektary trawnika, cóż za przyjemna perspektywa!)². Najważniejszy reprezentant francuskiego, gaullistowskiego komitetu ds. byłego obozu koncentracyjnego Flossenbürg, a zarazem syn więźnia Maurice'a Clissona, rozstrzelanego w podoboże Hradišsko (Hradištko w Czechach), z dużą dozą rozczarowania i złości podsumował wysoce nieudaną z jego punktu widzenia koncepcję KZ-Gedenkstätte Flossenbürg (Pomnika Pamięci po obozie koncentracyjnym Flossenbürg).

Podstawowym powodem tak surowej oceny przebudowy terenów poobozowych byłego KL Flossenbürg było odrzucenie żądania, pochodzącego głównie ze strony francuskiej, aby przenieść zachowane słupy dawnej bramy obozowej na ich historyczne miejsce. W trakcie kilkuletniego sporu z osobami odpowiedzialnymi za nową koncepcję zagospodarowania miejsca pamięci KL Flossenbürg nacisk przedstawiciela francuskiego, skoncentrowanego dotychczas na przeniesieniu słupów, przesunął się coraz bardziej ku ogólnej krytyce podstawowych wytycznych nowej koncepcji: „Żądamy wysypania żwirem (tak jak w Buchenwaldzie) zamiast trawnika oraz ponownej instalacji kilku oryginalnych podpór (istnieje ich jeszcze kilka niedaleko krematorium) po prawej stronie bramy z różnego rodzaju drutami”³.

W niniejszym artykule nie omawiam przebiegu i eskalacji tego sporu, którego emocjonalnym punktem kulminacyjnym była rezygnacja francuskiego prezesa komitetu z gremium doradczego ds. nowej koncepcji zagospodarowania terenu byłego obozu. Niemniej jednak ta debata, toczona za pomocą wszelkich środków polityczno-dyplomatycznych, jest przykładem, z jakimi wyzwaniem (bynajmniej nie tylko politycznymi) przychodzi mierzyć się dzisiaj w kontekście (re)aranżacji byłych obozów koncentracyjnych – także (albo zwłaszcza) jeżeli ich podstawowym i najważniejszym celem jest zachowanie pamięci. Ma ono bowiem charakter wielowarstwowy. Obejmuje przede wszystkim pozostałości historyczne byłych obozów, ale także widoczne, intencjonalne sensory i znaczenia, które były tym miejscom nadawane

przez minione dziesięciolecia, a które do dzisiaj nadają im charakter.

Przedwcześnie zmarły historyk sztuki, Detlef Hoffmann, wielokrotnie zwracał uwagę na tę wielowymiarowość zjawiska byłych obozów, która, jego zdaniem, stanowiła o ich szczególnej wartości w sporze historyczno-politycznym i badaniach naukowych. Jak stwierdził w swoich rozważaniach na ten temat: „Nowsze warstwy reinterpretują starsze, tak samo jak starsze warstwy są niezbędne do interpretacji tych nowszych. Upamiętnienie w ten sposób zawsze jest zakłócone, nigdy nie jest jednoznaczne. Współistnienie kolejnych śladów i warstw doświadczalne jest tylko na miejscu – a doświadczenie jest konieczną postacią poznania”⁴.

Były KL Flossenbürg jest paradygmatycznym przykładem wielowymiarowego miejsca pamięci. Procesowi opracowania wytycznych dla nowej koncepcji tego miejsca przyświecał ambitny cel, aby analizować te wielorakie warstwy, zachować ich historyczną i współczesną, pomnikową wartość i w ten sposób – zgodnie z postulatami Hoffmanna – czynić je doświadczalnymi. W niniejszym artykule omawiam tę teoretyczno-analityczną próbę rekonstrukcji, która wskutek obranej koncepcji nie doprowadziła do budowlanej rekonstrukcji jednej tylko warstwy czasowej, lecz niestety spowodowała scysję z częścią francuskiego komitetu ds. byłego obozu Flossenbürg.

Co zostanie? Baraki i krematoria

Jak w przypadku niemal wszystkich wyzwolonych obozów koncentracyjnych, także budowlane pozostałości KL Flossenbürg alianci traktowali przede wszystkim jako zbiór nieruchomości będących do dyspozycji zwycięzców, a w żadnym wypadku nie jako obiekty mające wartość pomnikową, a w konsekwencji godną zachowania. W lipcu 1945 roku na terenie byłego KL Flossenbürg amerykańskie władze wojskowe utworzyły tymczasowy obóz jeniecki dla członków SS. Potem, przypadkowo dokładnie rok po wyzwoleniu obozu koncentracyjnego, 23 kwietnia 1946 roku, cały obiekt przekształcono w obóz tranzytowy dla polskich dipisów (ang. *displaced persons* – DP)⁵.

Adaptacja pozostałości obozu koncentracyjnego do tych nowych, pragmatycznych celów wymusiła znaczące zmiany. W obozie jenieckim przebudowano część pralni obozowej na scenę teatralną, a baraki na pomieszczenia sportowe i sakralne. W obozie dipisów decydenci z *United Nations Relief and Rehabilitation Administration* (UNRRA) celowo przeprowa-

¹ Artykuł jest zmienioną wersją tekstu: Skriebeleit Jörg: Die KZ-Gedenkstätte Flossenbürg als sakrale Erinnerungslandschaft. Relikte, Sinnstiftungen und memoriale Blueprint. In: *Tod – Gedächtnis – Landschaft*. Hrsg. Norbert Fischer, Markwart Herzog, 2018, S. 165–186.

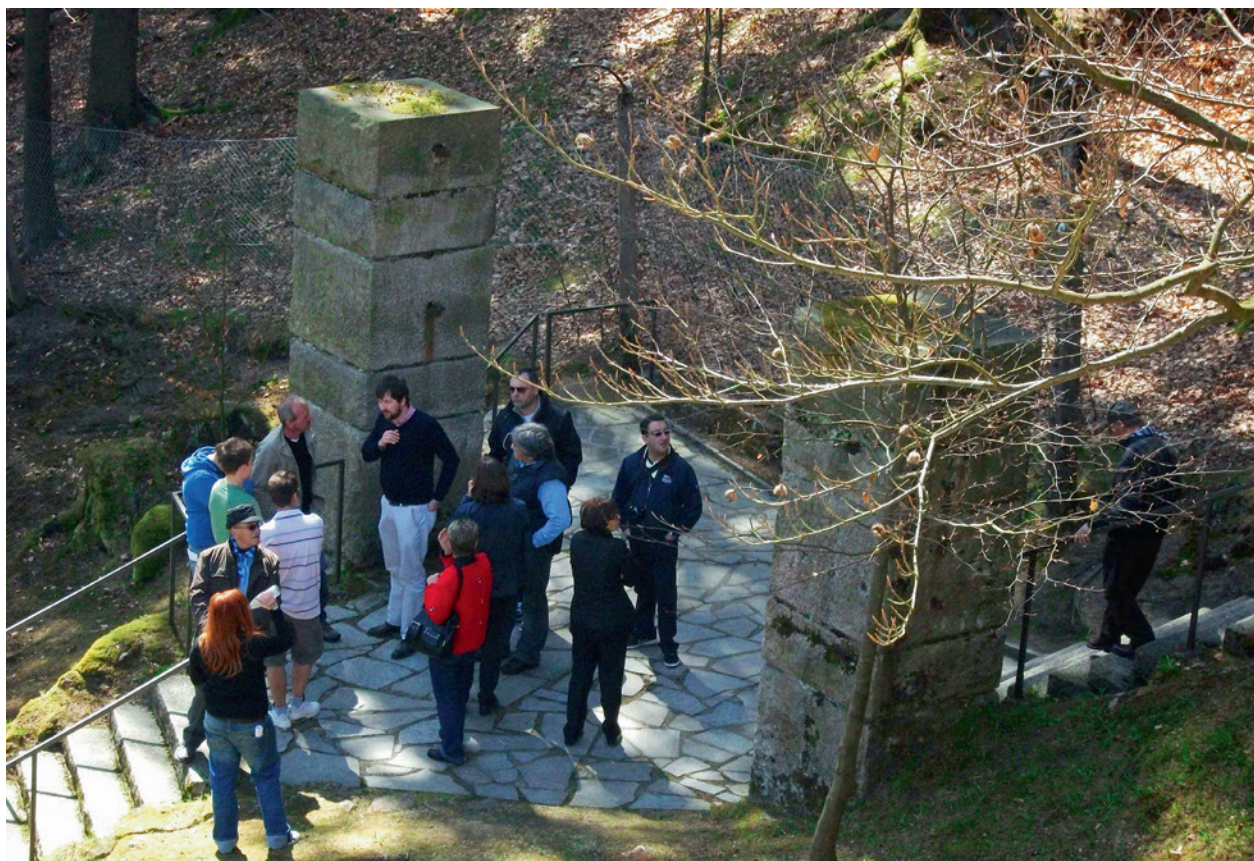
² *Réponse du Président Michel Clisson*. „Message. Bulletin d'Association des Déportés et Familles de Disparus du Camp de Flossenbürg et Kommandos” 2015, N° 75 (Janvier), p. 13.

³ List prezesa Association des Déportés et Familles de Disparus du Camp de Flossenbürg et Kommandos do dyrektora fundacji

Stiftung Bayerische Gedenkstätten z 19 września 2013 r., Archiv der KZ-Gedenkstätte Flossenbürg (dalej cyt. AGFI), akta Neukonzeption Außengelände.

⁴ Hoffmann Detlef: Authentische Erinnerungsorte. Oder: Von der Suche nach Echtheit und Erlebnis. In: *Bauten als Träger von Erinnerung. Die Erinnerungsdebatte und die Denkmalpflege*. Hrsg. Hans-Rudolf Meier, Marion Wohlleben. Zürich 2000, S. 39.

⁵ O powojennym użytkowaniu KL Flossenbürg zob. Skriebeleit Jörg: *Erinnerungsort Flossenbürg. Akteure, Zäsuren, Geschichtsbilder*. Göttingen 2009.

Słupy bramy głównej byłego obozu, przeniesione z historycznego miejsca w pobliże krematorium w 1947 r.; w zbiorach KZ-Gedenkstätte Flossenbürg, 2014

dzili konkursy na upiększenie, mające wyraźnie uniemożliwić identyfikację wcześniejszego przeznaczenia obecnego lokum. Znamienny jest fakt, że potrzeba nadania temu miejscu pomnikowego sensu zrodziła się na tle tego pragmatycznego, powojennego użytkowania.

Już kilka tygodni po otwarciu obozu dla dipisów jego mieszkańcy powołali do życia komitet wykonawczy na rzecz budowy pomnika i kaplicy w KL Flossenbürg⁶. W 1947 roku w liście do papieża tak scharakteryzowano tę sytuację: „Po upływie roku od wyzwolenia obozu Flossenbürg armia amerykańska przeniosła do tej miejscowości pięć polskich obozów, którym władze amerykańskie wyznaczyły to miejsce jako tymczasowe miejsce pobytu. Po przybyciu Polacy dowiedzieli się, że Flossenbürg był miejscem ogromnej masowej zbrodni popełnionej na dziesiątkach tysięcy więźniów i zdecydowali się na upamiętnienie męczeńskiej śmierci tych więźniów (...) przez budowę kaplicy na miejscu egzekucji oraz mauzoleum obok krematorium”⁷.

Wyraźnie wspomniano tutaj o sytuacji polskich dipisów i ich przymusowym przeniesieniu do Flossenbürga, co dla tej grupy pod wieloma względami związane było z negatywnymi doświadczeniami bądź konotacjami. Wzruszenie wywołane przez historię przydzielonego im miejsca zamieszkania w części z nich zrodziło potrzebę przyswojenia i zinterpretowania go na nowo. Pragmatyczne zmiany sposobu użytkowania, jak np. upiększenie baraków, założenie ogródków, demontaż drutów kolczastych bądź zmiana nazwy obozu przez UNRRA na Freiburg, okazały się jednak widocznie niewy-

starzające. Zamiast tego powstała koncepcja reinterpretacji (tymczasowego) miejsca (zamieszkania) oraz restrukturyzacji zastanej przestrzeni za pomocą instalacji pomnikowej.

Dolina Śmierci – matryca drogi krzyżowej

Zaledwie kilka tygodni po założeniu komitetu ds. pomnika zatrudniony przez niego architekt przedstawił pierwsze koncepcje dużego miejsca pamięci⁸. Jego wizja była następująca: „Ku pamięci niemal 54 000 ofiar różnych narodowości we wschodniej części byłego terenu obozowego zostanie wzniesiona kaplica pamięci, sąsiadująca z zachowaną wieżą wartowniczą. Terenowi między kaplicą a krematorium nadana zostanie forma prosta i godna. Sterta popiołu, która w chwili obecnej znajduje się na otwartym terenie, zostanie pogrzebana w ziemi, a na niej przewiduje się

⁶ W tej sprawie i odnośnie do wszystkich innych szczegółów dotyczących budowy pomnika zob. *ibidem*, s. 97–160.

⁷ Pismo komitetu wykonawczego na rzecz budowy pomnika i kaplicy w obozie koncentracyjnym Flossenbürg do papieża Piusa XII z 10 maja 1947 r., Kancelaria parafii ewangelickiej we Flossenbürgu (Evangelisches Pfarramt Flossenbürg (EvA), KZ-Lager 18/3.

⁸ Zob. Denkmalkomitee: Sitzung vom 23. Juli 1946, Protokollbuch des Denkmalkomitees (Komitet budowy pomnika. Posiedzenie z 23 lipca 1946, księga protokołów z posiedzeń komitetu), AGFl, Denkmalkomitee.

Teren planowanego miejsca pamięci (w prawym dolnym rogu) z budynkiem nowej kaplicy (zaznaczonym na czerwono), 1947; w zbiorach KZ-Gedenkstätte Flossenbürg

wzniesienie pomnika. Znajdujące się obok miejsce straceń, gdzie odbywały się egzekucje, zostanie upamiętnione głazem pamiątkowym z inskrypcją⁹. Przedmiotowy teren znajdował się na wschodnim krańcu byłego obozu koncentracyjnego, w niecce poniżej byłej części mieszkalnej dla więźniów, a poza terenem obozu dla dipisów. Oprócz nowej kaplicy górującej nad całą instalacją, którą miano wybudować z kamieni z rozebranych wież wartowniczych, drugim centralnym punktem zaplanowanej instalacji było bezpośrednie otoczenie krematorium wraz z byłą strzelnicą SS oraz miejscem palenia ciał¹⁰. Dawne krematorium z rampą dla ciał było, oprócz dwóch wież wartowniczych, jedynym zachowanym *in situ* obiektem obozu koncentracyjnego, który został włączony w nowo powstałą przestrzeń pamięci. Krematorium uchodziło za „magnes wszelkich przerażających emocji”¹¹, służyło jako ikoniczna metafora obozów koncentracyjnych *per se*.

Kolejne znajdujące się w jego otoczeniu relikty z czasów funkcjonowania obozu podkreślały historyczny charakter referencyjny tego obszaru, który został dodatkowo „uwierzytelniony” przez dobudowane elementy. I tak np.

słupy stanowiące bramę obozową usunięto z ich pierwotnej lokalizacji. Miały one stanowić wejście na teren nowego miejsca pamięci. Zdecydowano, aby nad dwoma przeniesionymi słupami umieścić sentencję¹²: *Intrantes nolite turbare discordia vestra requiem nostram!*¹³. Wycho-
dząc od idei budowy kaplicy, komitet ds. pomnika stworzył w Dolinie Śmierci kompleksową przestrzeń pamięci. Struktura merytoryczna oparta była na drodze krzyżowej: przez przeniesioną byłą bramę obozową, w otchłań Doliny Śmierci, do „piekielnej gardzieli” krematorium, wzdłuż stacji krematorium, grobów i narodowych tablic pamiątkowych, a następnie wstąpienie w górę ku wybawieniu w kaplicy pokuty, która niczym obietnica zbawienia dominowała nad całym założeniem. Z chwilą uroczystego otwarcia kaplicy i instalacji pomnikowej w niedzielę Zesłania Ducha Świętego 1947 roku we Flossenbürgu powstało jedno z pierwszych w Europie miejsc pamięci na terenie byłego obozu koncentracyjnego. Miejsce pamięci, które nie obejmowało faktycznego terenu obozu.

⁹ Komentarz architekta do projektu, lipiec 1946 r., AGFl, archiwum rodzinne Trögerów.

¹⁰ Zob. Linhardt Josef: Lageplan des ehemaligen KZ-Lagers Flossenbürg vom Juli 1946 (Plan byłego KL Flossenbürg z lipca 1946 r.), AGFl, archiwum rodzinne Linhardtów.

¹¹ Hoffmann Detlef: Dachau. In: *Das Gedächtnis der Dinge. KZ-Relikte und Denkmäler 1945–1995*. Hrsg. Detlef Hoffmann. Frankfurt a.M.–New York 1998, S. 65.

furt a.M.–New York 1998, S. 65.

¹² Denkmalkomitee: Sitzung vom 27. Februar 1947, Protokollbuch des Denkmalkomitees (Komitet budowy pomnika. Posiedzenie z 27 lutego 1947, księga protokołów z posiedzeń komitetu), AGFl, Denkmalkomitee.

¹³ „Odwiedzający! Niech wasza niezgoda nie zakłóci naszego spoczynku!” (tłumaczenie autora).

Widok z kaplicy na miejsce pamięci w Dolinie Śmierci w kierunku krematorium; w zbiorach KZ-Gedenkstätte Flossenbürg

Pielgrzymka francuskiego Związku Byłych Więźniów Flossenbürga (*Association des déportés de Flossenbürg*). Delegacja przechodzi w kierunku krematorium przez przeniesione kolumny bramy obozowej, kwiecień 1949 r.; w zbiorach KZ-Gedenkstätte Flossenbürg

Uroczyste otwarcie instalacji pomnikowej, 25 maja 1947 r.; w zbiorach KZ-Gedenkstätte Flossenbürg

Przejęcie terenu – Państwowy Zarząd Zamków, Ogrodów i Jezior

Likwidacja obozu dla dipisów w 1948 roku oznaczała także koniec istnienia komitetu ds. pomnika. Po nim inni aktorzy zawładnęli nieruchomościami byłego obozu koncentracyjnego i miejsca pamięci. Wprawdzie po naciskach komitetu bawarska Rada Ministrów 28 kwietnia 1949 roku objęła instalację pomnikową we Flossenbürgu ochroną prawną Wolnego Kraju Bawarii i przejęła zarząd nad nią, ale przepisy dotyczyły jedynie cmentarza honorowego w miejscowości Flossenbürg oraz kaplicy wraz z Doliną Śmierci. Rada Ministrów wyraźnie dała tę decyzję do zrozumienia, że większość byłego terenu obozowego nie będzie korzystać z prawa do szczególnej ochrony. Decyzja ta doprowadziła do podziału byłego terenu obozowego na obszar pamięci, który miał być zachowany, oraz pozostałą

część, którą Bawaria zamierzała wykorzystywać do celów infrastrukturalnych¹⁴.

Decyzja o przyszłości terenu po byłym obozie koncentracyjnym zapadła dopiero w połowie lat pięćdziesiątych XX wieku. Do tego momentu zainteresowane podmioty przejęły kolejne obszary byłego obozu i dokonały znaczących zmian strukturalnych w zabudowie historycznej. Jedno z przedsięwzięć związkowych kontynuowało eksploatację byłego kamieniołomu SS na zasadach spółdzielni, celowo osiedlając rodziny robotników w byłych budynkach obozowych. Urząd ds. uchodźców zajął budynek obozowego aresztu i zakwaterował w nim oraz w dużym budynku dawnej komendantury przesiedleńców, w większości pochodzących ze Śląska i z Sudetów¹⁵. Administracja bawarska natomiast udostępniła były plac apelowy i otaczające go budynki – była pralnię i kuchnię więźniarską, zarządowi fabryki zabawek drewnianych z Kraju Sudetów.

¹⁴ Rada Ministrów Bawarii, protokół posiedzenia z 28 kwietnia 1949 r., Bayerisches Hauptstaatsarchiv (dalej cyt. BayHStA), StK13624. Por. także *Das Kabinett Ehard II. 20. September 1947 bis 18. September 1950*. Bd. 2. 1949. Hrsg. Historische Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften und Generaldirektion der Staatlichen Archive Bayerns. München 2005, S. 115.

¹⁵ Po 1945 r. kilkuset uchodźców i przesiedleńców z byłych niemiec-

kich „terenów wschodnich” zostało osadzonych we Flossenbürgu, a następnie przesiedlonych na teren byłego obozu koncentracyjnego. Zob. więcej: Skriebeleit Jörg: *Erinnerungsort Flossenbürg...*, jak również Möller Lena: *„Auf Stätten des Leids, Heime des Glücks”. Die Siedlung am Vogelherd auf dem Areal des ehemaligen KZ Flossenbürg und ihre Emotionalisierung als Wohn- und Gedenkstätte*. Münster 2019.

W tym czasie nie istniał już żaden z baraków drewnianych byłego obozu, gdyż zostały one, mniej lub bardziej legalnie, rozebrane po zamknięciu obozu dla dipisów jesienią 1948 roku, a materiały z nich pochodzące wykorzystano do innych celów. Dopiero na początku lat pięćdziesiątych XX wieku uregulowano właściwość administracyjną miejsc pamięci we Flossenbürgu i w Dachau na poziomie państwowym. Po wielokrotnych zmianach zadanie to przypadło ostatecznie Bawarskiemu Zarządowi Państwowych Zamków, Ogrodów i Jezior (Bayerische Verwaltung der staatlichen Schlösser, Gärten und Seen, dalej Zarząd Zamków), czyli urzędowi, któremu bawarski rząd z pobudek pragmatycznych powierzył pielęgnację terenów i grobów w Dachau i Flossenbürgu ze względu na lokalizację siedziby jednego z jego oddziałów na zamku w Dachau.

Ostateczna deklaracja w sprawie ustalenia kompetencji w tym zakresie była następstwem skandalu o zasięgu międzynarodowym – odnalezienia grobów na wzgórzu Leitenberg. Podczas pielgrzymki do miejsca śmierci ich mężów i synów w pobliżu Dachau francuscy krewni odkryli leżące wokół kości ofiar obozów koncentracyjnych, które najwyraźniej zostały odkopane podczas prac drogowych. Ten lekceważący incydent pod Dachau wzbudził fundamentalne wątpliwości wśród międzynarodowej opinii publicznej, zwłaszcza we Francji, co do odpowiedzialnego obchodzenia się z grobami więźniów obozów koncentracyjnych przez władze Bawarii. Groby te rozproszone były po niemal całym kraju związkowym, przede wszystkim jednak wzdłuż tras marszów śmierci lub w pobliżu podobozów. Po skandalu na wzgórzu Leitenberg w latach pięćdziesiątych XX wieku organizacje poszukiwawcze przeprowadziły rozległe prace ekshumacyjne w całej Bawarii, które doprowadziły do likwidacji kilkuset grobów ofiar obozów. Po zawarciu porozumienia niemiecko-francuskiego z 23 października 1954 roku, ale jeszcze przed jego wejściem w życie 5 maja 1955 roku, bawarski premier zgodził się w listopadzie 1954 roku na „zamierzoną przez francuskie ministerstwo ds. ofiar wojennych ekshumację szczątków byłych francuskich więźniów obozów koncentracyjnych”¹⁶. Wyraził pełną zgodę na to, „aby mniejsze groby, które po ekshumacji traktować należy jako groby indywidualne i które z przyczyn technicznych i z racji niekorzystnej lokalizacji nie mogą być utrzymywane jako godne miejsca pochówku, zostały stopniowo zlikwidowane, a szczątki przeniesione do większych miejsc pamięci i grobów ofiar obozów koncentracyjnych oraz tam pochowane, z zachowaniem najwyższej staranności i z pełnym szacunkiem”¹⁷. Tymi większymi miejscami pamięci i grobami ofiar miały być cmentarz leśny na wzgórzu Leitenberg w Dachau oraz nowo zaplanowany cmentarz honorowy we Flossenbürgu.

„Łagodzenie tego, co zaszło”

W lipcu 1955 roku Zarząd Zamków z Nymphenburgu opracował pierwszą, wstępną koncepcję przyszłego cmentarza honorowego dla ofiar obozu we Flossenbürgu, której przyświecała wola harmonijnego połączenia cmentarza z istniejącym miejscem pamięci, aby stworzyć jednolitą

i estetyczną koncepcję krajobrazową¹⁸. Choć nie podjęto jeszcze decyzji w sprawie koncepcji, Zarząd Zamków zaczął działać na terenie miejsca pamięci metodą faktów dokonanych. Tablica ze wspomnianym już napisem *Intrantes nolite turbare...*, umieszczona nad przeniesionymi słupami bramy obozowej, została usunięta latem 1955 roku¹⁹. Podziemny szyb z rampą i kolejką poławia do krematorium, który opatrzony został przez wcześniejszy komitet ds. pomnika drewnianą tablicą z inskrypcją *Ostatnia droga więźnia do wolności*, został zasypany, a tablicę usunięto. Działania te stanowiły poważną ingerencję w koncepcję pierwszego miejsca pamięci, gdyż strefa wejściowa pierwotnej instalacji pamięci została tym samym zniszczona. Ten pierwszy krok ujawnił podstawową zasadę działania Zarządu Zamków: możliwie kompletne niwelowanie wszystkich historycznych odniesień przestrzennych na rzecz jednolitej estetyki interpretacyjnej. Ta zasada konsekwentnie przyświecała urzędnikom w trakcie projektowania cmentarza honorowego.

Latem 1956 roku Zarząd Zamków sformułował koncepcyjne zasady projektowe dla rozbudowy miejsca pamięci Flossenbürg: „W celu stworzenia godnego i spokojnego kompleksu planuje się wykorzystanie terenu graniczącego z obecnym miejscem pamięci, tak aby został bezpośrednio wpasowany w krajobraz. W przeciwieństwie do miejsca pamięci, tutaj szukano łagodnych linii, unikając ostrości, okrucieństwa i beznadziejności. Rodziny ofiar i odwiedzający mają zastać miejsce pokojowe, pozbawione przemocy, które zostało zaplanowane rozważnie, ale przy tym skromnie, które jest starannie pielęgnowane i złagodzi wspomnienia tego, co tu zaszło”²⁰. Ta kolejna przebudowa nawiązała jednak świadomie do uniwersalno-religijnej interpretacji Doliny Śmierci i poszerzała jej działanie, odnosząc ją także do terenu nowego cmentarza. Nowo wytyczone ścieżki prowadzące wzdłuż krematorium i kaplicy, a także sama droga przez cmentarz dodatkowo podkreślały charakter drogi krzyżowej. To przełożenie wynikało jednak z całkiem innego imperatywu pamięci niż ten wcześniejszego komitetu ds. pomnika. Podczas gdy komitet celowo posłużył się wzorcem chrześcijańsko-religijnej strategii reprezentacyjnej, aby „uporządkować treść historyczną i uczynić ją jednoznaczną”²¹, celem państwowego przekształcenia w późnych latach

¹⁶ „Bundesanzeiger” 1957, Nr. 105.

¹⁷ Zarządzenie bawarskiego ministra finansów Zietscha wobec Zarządu Zamków z 5 listopada 1954 r., przyjęte przez premiera 13 listopada 1954 r., BayHStA, StK 13665.

¹⁸ Por. Zarząd Zamków w Nymphenburgu: wstępna koncepcja dla cmentarza honorowego Flossenbürg z 11 lipca 1955 r., t. 6/1, Nowa koncepcja 1953–1955.

¹⁹ Ibidem, Protokół wizytacji wiceprzewodniczącego Zarządu Zamków z 6 lipca 1955 r.

²⁰ Ibidem, wyjaśnienia dyrektora Zarządu Zamków Bauera na temat cmentarza honorowego Flossenbürg z 28 sierpnia 1956 r.

²¹ Eschebach Insa: *Öffentliches Gedenken. Deutsche Erinnerungskulturen seit der Weimarer Republik*. Frankfurt a.M.–New York 2005, S. 164.

Rzędy grobów na nowym cmentarzu honorowym na miejscu byłego budynku dezynfekcji, 1959; w zbiorach KZ-Gedenkstätte Flossenbürg

pięćdziesiątych XX wieku bez ogródek było „złagodzenie tego, co zaszło”.

Założenie cmentarza wpasowanego w krajobraz jako ostatniego miejsca spoczynku wraz z próbą wyważenia symboliki pod względem religijnym – z żelaznymi krzyżami z granitu i macewami – oraz budową abstrakcyjnego, kamiennego ołtarza pośrodku pustej przestrzeni między rzędami grobów wynikało z potrzeby stworzenia łagodzącej i pojednawczej ciszy nad grobami. Chcąc uzyskać takie wrażenie, konieczne były konkretne ingerencje w pierwotną koncepcję oraz świadome wyburzenia na terenie historycznym. Nadające sens miejscu tablice i inskrypcje w obszarze wejścia do pierwotnego miejsca pamięci trzeba było zdjąć, barak dezynfekcji rozebrać, obszar w linii wzroku obsadzić roślinami i wyrównać spadek terenu do sąsiadującego lasu.

Tak więc i dla Flossenbürga sprawdza się to, co Volkhard Knigge celnie wypunktował w odniesieniu do sposobu postępowania z pozostałościami KL Buchenwald: „Minimalizacja pozostałości (...) dosłownie stwarza przestrzeń dla jednolitej, bezspornej, pozornie uniwersalnej interpretacji historii obozu koncentracyjnego; interpretacji, która w ramach swojej potrzeby zaistnienia uzurpuje sobie autentyczność pomnika z tamtych czasów, jednocześnie dokonując selektywnych zmian i przekształceń”²².

Ta minimalizacja relikwów i przekształcenie terenu po-obozowego według koncepcji cmentarnej pokazuje wyraźnie,

że były obóz koncentracyjny został bezpośrednio włączony w hegemoniczną i redukcjonistyczną wizję pamięci. Na całym nowo utworzonym cmentarzu brak było wzmianek o tożsamości historycznej ofiar. Za pomocą wybranej estetyki krajobrazu i grobów, nawiązującej jednoznacznie do niemieckich cmentarzy wojennych, ofiary obozu w kategorii nadawania sensu ich śmierci zostały podporządkowane ogólnej formule „ofiary wojny i tyranii”. Tym samym zaniegowano wyjątkowość ich bezsensownej śmierci w obozie koncentracyjnym oraz dokonano symbolicznego połączenia sprawców i ofiar pod pretekstem wiecznej ciszy cmentarnej.

Z jakim estetycznym sukcesem Zarządowi Zamków udało się dokonać owego nadania sensu i jak bardzo było ono pożądane przez społeczeństwo, wynika z poniższej relacji o działaniach rearanżacyjnych w lokalnej gazecie: „Dużo się zmieniło w Dolinie Pokoju. »Dolina Pokoju« już od lat jest pod opieką Bawarskiego Zarządu Zamków. Dopóki surowa przyroda nadawała ton całemu otoczeniu, krajobraz budził uczucie swoistego niepokoju. Teraz, po przekształceniu, stroma ściana zniknęła w gruncie, a pomiędzy krzakami i kwiatami wije się ścieżka. Rozbudowane po 1945 roku miejsca zniknęły, a istniejące miejsca już nie stanowią twardego oskarżenia, lecz są głazami pamięci, wzywającymi do prawdziwego pokoju”²³. Przeobrażenie miejsca pamięci z „Doliny Śmierci” w „Dolinę Pokoju” pod koniec lat pięćdziesiątych XX wieku, obejmujące rozbudowę miejsca pamięci o cmentarz, było udane nie tylko pod względem estetyki krajobrazu. Równocześnie z założeniem cmentarza honorowego na największej części terenu poobozowego powstało osiedle mieszkalne. Ponadto zawarto umowę o wykorzystywaniu terenu byłego placu apelowego dla celów gospodarczych lub przemysłowych. Ta sama lokalna gazeta

²² Knigge Volkhard: Buchenwald. In: *Das Gedächtnis der Dinge...*, S. 119.

²³ *Vieles hat sich getan im Tal des Friedens*. „Oberpfälzer Nachrichten” vom 16. August 1958.

261

Teren byłego obozu z nowym osiedlem mieszkaniowym (po lewej), terenami gospodarczymi (w środku) oraz miejscem pamięci (w prawym górnym rogu), 1958; w zbiorach KZ-Gedenkstätte Flossenbürg

Teren byłego obozu z nowym osiedlem mieszkaniowym (po lewej), terenami gospodarczymi (w środku) oraz miejscem pamięci (w prawym górnym rogu); w zbiorach KZ-Gedenkstätte Flossenbürg

triumfowała: „Zbyt długo przeszłość rzucała cień na były KL Flossenbürg. Obok »Doliny Śmierci« powstaje teraz »Dolina Życia«. Dotychczas puste miejsca już niebawem zastąpią piękne domy i ogródki”²⁴.

Homogenizacja – miejsce pamięci i pochówku ofiar obozu koncentracyjnego

Po założeniu cmentarza Zarząd Zamków uznał rozbudowę miejsca pamięci za zakończoną. Odtąd jego zadanie miało się ograniczać do utrzymywania godnej atmosfery na cmentarzu przez pielęgnację terenu oraz usuwanie pozostałych niedociągnięć. Za jedno z nich uznano budynek byłego aresztu obozowego. Ów relikw budowlany wraz z otaczającym go pasem terenu został zakwalifikowany jako strefa buforowa cmentarza honorowego. Dlatego z punktu widzenia Zarządu Zamków ruina zdecydowanie zakłócała jednorodność całości instalacji. Nie było jednak jasne, jak postąpić z tą pozostałością – po publicznych protestach wskazujących na ten budynek przede wszystkim jako miejsce śmierci Dietricha Bonhoeffera i Wilhelma Canarisa budowla musiała zostać zachowana przynajmniej rudymenarnie. Niezależnie od przyszłego sposobu użytkowania kategorycznie odrzucono możliwość integracji ruiny aresztu obozowego z miejscem pamięci pod względem krajobrazowym.

Zarząd Zamków natomiast forsował zasadę unikania zakłóceń estetycznych w zespole cmentarnym. Nie sposób jednak przeoczyć tutaj pewnych problemów z zastosowaniem jego własnej definicji godnego upamiętnienia. Przy okazji corocznego spotkania planistycznego na rok 1966 ustalono następujące priorytety dotyczące pielęgnacji miejsca pamięci: „Na ścianie wieży wartowniczej umieścić należy dobrze widoczną tablicę WC, aby informować odwiedzających o możliwości skorzystania z toalet. (...) Rezygnuje się z prac ogrodniczych w obrębie baraku aresztu obozowego. Ogrodnik starannie posprząta i zniweluje teren, po czym ułoży duże odłamki granitowe i kamienne w stos. (...) [Ponadto] planuje się usunięcie zakurzenia i wyasfaltowanie głównej drogi od wejścia przy murze cmentarza aż do zejścia na teren krematorium”²⁵.

Praktyczna zmiana przeznaczenia wieży wartowniczej, która w pierwotnej koncepcji pomnikowej była przyporządkowana do kaplicy pamięci jako symbol triumfu chrześcijaństwa nad złem w formie dzwonnicy zwieńczonej krzyżem, wymagała redefinicji budowli. Kiedy lokalny pastor protestancki zwrócił się do Zarządu Zamków i wskazał na profanację wieży wartowniczej z krzyżem, urzędnicy zarządzili demontaż symbolu chrześcijaństwa, gdyż krzyż „dla tego budynku”, czyli obecnej toalety damskiej i męskiej, był „absolutnie niestosowny”²⁶.

Definicja miejsca pamięci jako cmentarza znalazła odtąd także swoje odzwierciedlenie w nomenklaturze urzędniczej. O ile przed budową cmentarza honorowego mowa była zawsze o flossenburskich miejscach pamięci (Flossenbürger Gedenkstätten), o tyle od wczesnych lat sześćdziesiątych rozpowszechniło się pojęcie miejsc pochówku ofiar i pamięci obozu koncentracyjnego (KZ-Grab- und Gedenkstätten). Kiedy na wiosnę 1967 roku wydano pierwszy regulamin dla odwiedzających obiekt we Flossenbürgu, nosił on oficjalną nazwę Miejsce Pochówku Ofiar i Pamięci Obozu Koncentracyjnego (KZ-Grab- und Gedenkstätte). Ten merytorycznie nietrafny opis flossenburskiego zespołu memorialnego w liczbie mnogiej zdążył się utrwalić w liczbie pojedynczej jako programowo-normatywne określenie miejsca pamięci i pochówku. Także treść rozporządzenia nie pozostawiła wątpliwości, że teren byłego obozu koncentracyjnego uważany był jedynie za cmentarz²⁷.

Co jest? Co pozostanie?

Miejsce pamięci we Flossenbürgu było godne i zadbane aż do lat dziewięćdziesiątych XX wieku – przynajmniej w obrębie cmentarza. Także strefa buforowa cmentarza, czyli pas terenu wokół budynku aresztu, oraz ogrodzenie między nim a byłym placem apelowym (a dzisiejszymi terenami przemysłowymi) spełniały swoje funkcje. Zgodnie z zamiarem Zarządu Zamków, wokół budynku aresztu wyrósł rząd brzoź i świerków, który stworzył harmonijną całość z otaczającym obiekt krajobrazem górskim. Tereny przemysłowe zasłonięte były nieprzejrystym pasem zieleni. Zgoła inaczej sprawy się miały w obszarze przed wejściem na teren miejsca pamięci. Były budynek komendantury, w którym gmina urządziła lokale socjalne, sprawiał wrażenie mocno zaniedbanego. W takim stanie prezentowało się miejsce pochówku i pamięci byłego obozu koncentracyjnego Flossenbürg w 1995 roku, w 50. rocznicę zakończenia wojny. Podrzędność, z jaką traktowano flossenburskie miejsce pamięci ze strony administracji państwowej, mocno wpływało na narrację historyczną o tym obozie koncentracyjnym. Minimalizacja pozostałości historycznych i parkowy charakter całego obiektu permanentnie „złagodziły to, co było”. W kontekście roku pamięci 1995 pojawiła się ostra krytyka publiczna tego stanu rzeczy²⁸. Debaty te zapoczątkowały najpierw zmiany instytucjonalne, a niebawem spowodowały także fundamentalne konsekwencje koncepcyjne. Od 1996 roku nieruchomości pod nazwą KZ-Grab- und Gedenkstätte (Miejsce Pochówku Ofiar i Pamięci Obozu Koncentracyjnego) było sukcesywnie rozbudowane jako

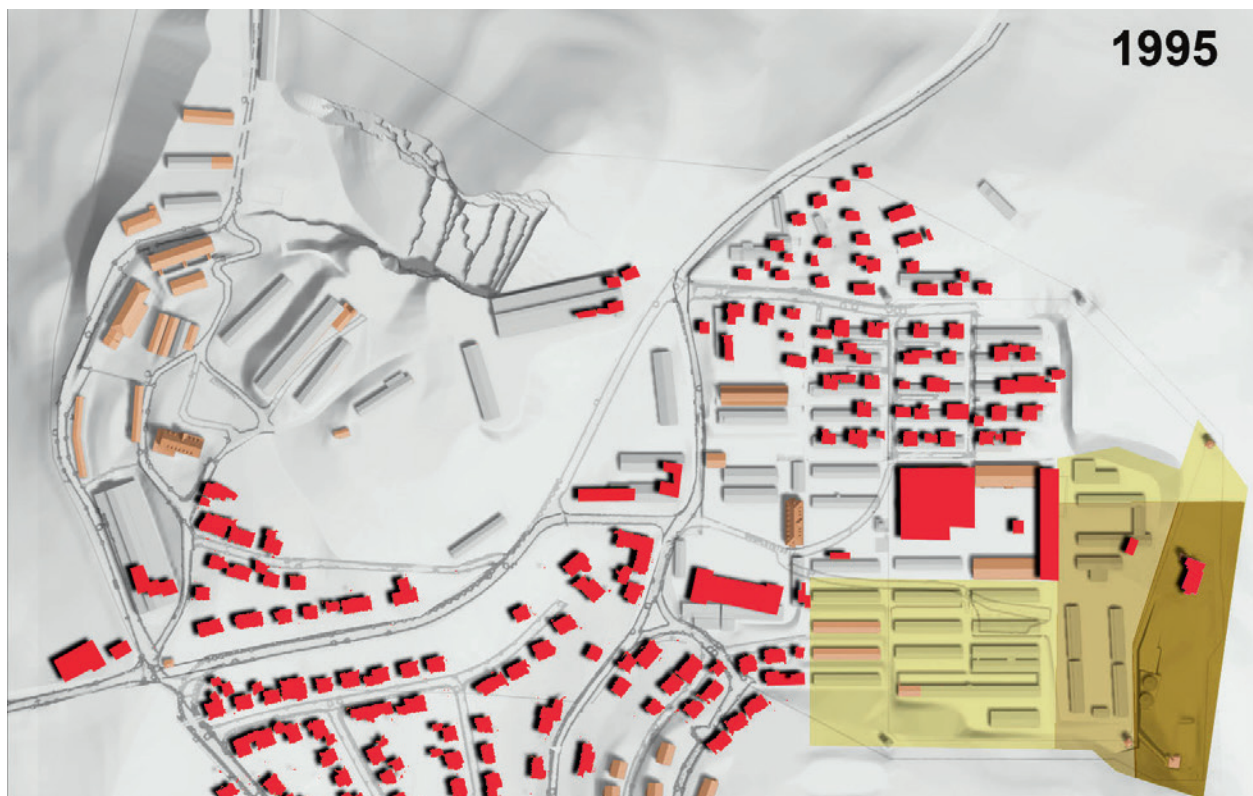
²⁴ *Richtfest für 18 Häuser des Landkreissiedlungswerkes in Flossenbürg*. „Oberpfälzer Nachrichten” vom 16. August 1958.

²⁵ Schlösserverwaltung Nymphenburg: Vorbemerkung angesichts der jährlichen Planungsbesprechung vom 16. August 1966, Flossenbürg 6/8, Schriftwechsel 1965–1972.

²⁶ Schlösserverwaltung Nymphenburg: Anordnung an die Eremitage Bayreuth vom 1. Juli 1966, SV Nymphenburg 238, Flossenbürg KZ Grab- und Gedenkstätte, Ordner 4.

²⁷ Por. Schlösserverwaltung Nymphenburg: Gedenkstättenordnung für die KZ-Grab- und Gedenkstätte vom Frühjahr 1967, Flossenbürg 6/8, Schriftwechsel 1965–1972.

²⁸ Por. *Situation in Flossenbürg skandalös*. „Der neue Tag” vom 11. April 1994; *Taten sind gefragt*. „Der neue Tag” vom 13. April 1994, a także *KZ Flossenbürg hat keine Lobby*. „Mittelbayerische Zeitung” vom 16. April 1994.

Maksymalna zabudowa byłego terenu obozowego budynkami przemysłowymi w obszarze placu apelowego (w centrum), 1995; w zbiorach KZ-Gedenkstätte Flossenbürg

funkcjonująca instytucja, zatrudniająca kadre naukową i pedagogiczną. W 1997 roku za sprawą darowizny ostatniego właściciela, francuskiego przedsiębiorstwa Alcatel, budynki kuchni więźniarskiej i pralni obozowej, po 50-letnim okresie użytkowania do celów przemysłowych, wraz z byłym placem apelowym zostały przekazane Wolnemu Krajowi Bawaria. Jedynym warunkiem bezpłatnego przekazania nieruchomości, jaki francuskie kierownictwo koncernu sformułowało wobec władz Bawarii, była integracja całego terenu z istniejącym upamiętnieniem.

Usunięcia z terenu trzech hal przemysłowych pochodzących z lat osiemdziesiątych XX wieku dokonał rok później ich właściciel w ramach przekazania nieruchomości. Tym samym teren miejsca pamięci został rozszerzony nie tylko o centralny obszar byłego obozu koncentracyjnego. Poza kuchnią więźniarską i pralnią częścią miejsca pamięci stały się także dwa budynki historyczne, choć mocno zmienione przez późniejsze użytkowanie. Wraz z przekazaniem nieruchomości rozwijały się pomysły dotyczące dalszego sposobu korzystania z terenów i ich łączenia z wcześniej stworzonymi elementami miejsca pamięci.

W celu sformułowania podstawowych zasad zarządzania dla tej kilkakrotnie przekształconej przestrzeni pamięci zarząd miejsca pamięci we współpracy z fachowym zespołem doradczym opracował wytyczne archeologiczne i poszukiwawcze, dotyczące historii, narracji i konserwacji, oraz organizujące działania koncepcyjne i interpretacyjne. Fundamentalne znaczenie miała przy tym decyzja, aby zachować obszary pamięci zwane Doliną Śmierci i cmentarzem honorowym w ich oryginalnym stanie, by uczynić

je na nowo doświadczalnymi w duchu wielowymiarowości zaproponowanej przez Detlefa Hoffmanna, opierając się na nowej wiedzy.

W odniesieniu do przekazanych w darowiźnie centralnych obszarów byłego obozu koncentracyjnego zasadniczo wykluczono rekonstrukcję historycznych budowli, ale nie negowano kategorycznie możliwości, aby odrestaurować utracone elementy budowlane lub przestrzenne. Decydujący wpływ na ocenę koncepcyjną miały, poza znaczeniem danych budynków bądź terenów w latach funkcjonowania obozu oraz ich przewidywanych przyszłych funkcji, także ślady użytkowania pochodzące z lat powojennych. W związku z tym zaplanowano umieszczenie muzealnej wystawy *Obóz koncentracyjny Flossenbürg 1938–1945* w budynku byłej pralni i łaźni obozowej. Szczególnie „zespołowi pomieszczeń dawnej łaźni” przypadła ważna funkcja historyczna, muzealna i pedagogiczna²⁹. Była kuchnia więźniarska natomiast miała gościć wystawę o historii odbioru społecznego miejsca pamięci Flossenbürg, traktującą o kompleksowej historii powojennej tego miejsca, a zarazem mającą wytłumaczyć genezę powstania kolejnych jego części.

22 lipca 2007 roku, przy dużym zainteresowaniu międzynarodowym, w KZ-Gedenkstätte Flossenbürg otwarto nową wystawę stałą o historii obozu koncentracyjnego

²⁹ Por. Schmid Alexander: *Geschichte auf zwei Ebenen – Die neue Dauerausstellung, Konzentrationslager Flossenbürg 1938–1945*. „Dachauer Hefte” 2007, Nr. 23, S. 236–246.

Flossenbürg. Prasa międzynarodowa nazwała to wydarzenie „ponownym odkryciem europejskiego miejsca pamięci”³⁰. Przeszło 62 lata po wyzwoleniu obozu po raz pierwszy kompleksowo udokumentowano historię KL Flossenbürg, jego podobozów i więźniów w jego historycznej lokalizacji³¹.

Co pozostanie? Pokłosie wystawy

Trzy lata później w miejscu pamięci Flossenbürg, w październiku 2010 roku, udostępniono drugą wystawę stałą. Pod prostym tytułem *Co pozostanie – oddziaływanie obozu koncentracyjnego Flossenbürg* kuratorzy zaprezentowali celną ekspozycję dotyczącą recepcji historii, opartą na czterech podstawowych zagadnieniach: *sprawcy, ocalali, upamiętnienie*, a także *miejsce*. Na tle ścisłych ram chronologicznych kuratorzy nieco przesadnie obrali sobie za cel, aby za sprawą swojej koncepcji merytorycznej i twórczej „postrzegać myślenie jako system otwarty, a tym samym [osiągnąć] poznanie przez czytelność związków między faktami”³². Obrazy i mity historyczne, które rozwinęły się w kontekście miejsca pamięci Flossenbürg, miało uczynić czytelnymi, a tym samym zdekonstruować.

To hermeneutyczne podejście, jakże ambitne dla wystaw z dziedziny historii współczesnej, z punktu widzenia kuratorów niewątpliwie przyniosło pożądane skutki. Nowa prezentacja w KZ-Gedenkstätte Flossenbürg odbiła się bardzo szerokim echem medialnym, a zainteresowanie nawet po kilku miesiącach od inauguracji nie ucichło. Za koncepcję merytoryczną i twórczą realizację wystawy muzeum zostało w 2011 roku odznaczone Bawarską Nagrodą Muzealną³³, a w 2014 roku uhonorowane *Special Commendation* dla nagrody *Museum of the Year Award*³⁴.

Nie wszyscy jednak podzielali zachwyt z powodu wystawy i nowego zainteresowania symbolicznym miejscem „Flossenbürg”. Idylliczna atmosfera i statyka miejscowości doznały ciężkiego wstrząsu. Bowiem to właśnie zagadnienie, „co pozostaje z terenu byłego obozu koncentracyjnego”, było jednym z kluczowych pytań, które najbardziej konsekwentnie zajęło uwagę mediów i odwiedzających³⁵. Decydenci i mieszkańcy gminy Flossenbürg nie tylko stali się przedmiotem nowego, ponadregionalnego zainteresowania zapomnianym przez wiele dekad obozem koncen-

tracyjnym, z którego raptem kilka lat wcześniej – z okazji otwarcia wystawy o historii obozu w 2007 roku – jeszcze wyrażnie się cieszyli³⁶. Przede wszystkim jednak zostali skonfrontowani z krytycznym dyskursem na temat ich własnego obrazu miejscowości zarówno w sensie widocznej zabudowy, jak i symboliczno-politycznym.

Pomimo że relacje mediów spoza samego Flossenbürga wcuły się niekiedy wręcz empatycznie w sytuację na miejscu³⁷ i mimo ciągłego podkreślania egzemplaryczności tej miejscowości³⁸ reakcje lokalnych mieszkańców pokazały kruchość warstwy ochronnej własnego obrazu siebie, jakoby „wyciągnięto konsekwencje z lekcji historii”. „Jak można mieszkać w miejscu zgrozy?” – to pytanie wyraża obie skrajności postrzegania słowa Flossenbürg: „miejsce zgrozy” jako metafora czasów funkcjonowania obozu koncentracyjnego, która hańbi nazwę Flossenbürg od 1938 roku, a o neutralizację której gmina walczy już od ponad 75 lat za pomocą różnych strategii. Miejsce zamieszkania, które wywołuje zdziwienie i konsternację tych, którzy przyjeżdżają, aby dowiedzieć się o historii obozu koncentracyjnego lub upamiętnić swoich bliskich.

„Co pozostanie? Więcej trawników?”

Nowa koncepcja budowlana i muzealna dotycząca dawnego centralnego obszaru obozu koncentracyjnego była jednak tylko pierwszym etapem „ponownego odkrycia europejskiego miejsca pamięci Flossenbürg”. Teren zwrócony w 1997 roku, został przekształcony w latach 2013–2015. Prace dotyczyły jedynie obszaru byłego obozu dla więźniów oraz przekazanych miejscu pamięci obiektów użytkowanych przez SS – komendantury i kasyna dla personelu. W trakcie prac nastąpił sprawdzian ustalonych wytycznych dotyczących przebudowy – a raczej wielowymiarowa ciężka próba. Konieczne było bowiem wyraźne wizualne zaznaczenie pierwotnego wejścia do obozu oraz rozgraniczenia między obozem więziennym a obszarem przeznaczonym dla załogi SS, ale przy tym należało także uwzględnić drogę publiczną prowadzącą od 1958 roku przez były obszar dla SS. Struktura obozu koncentracyjnego miała zostać ponownie uwidoczniiona (wyłącznie) w obrębie terenu należącego do

³⁰ Por. np. *Ein Ort deutscher Schande*. „Süddeutsche Zeitung” vom 23. Juli 2007; *Neue Dauerausstellung in der KZ-Gedenkstätte Flossenbürg*. „Frankfurter Allgemeine Zeitung” vom 23. Juli 2007; *Ein Meilenstein für diesen Ort*. „Prager Zeitung” vom 26. Juli 2007.

³¹ Por. *Konzentrationslager Flossenbürg 1938–1945. Katalog zur ständigen Ausstellung*. Hrsg. KZ-Gedenkstätte Flossenbürg. Göttingen 2008.

³² Schwarz Uli: Die Vergegenständlichung der Zeit durch den Raum. In: *was bleibt – Nachwirkungen des Konzentrationslagers Flossenbürg. Katalog zur Dauerausstellung*. Hrsg. KZ-Gedenkstätte Flossenbürg. Göttingen 2011, S. 17.

³³ Por. np. *Bayerischer Museumspreis für Gedenkstätte*. „Die Welt” vom 21. Juli 2011; *KZ-Gedenkstätte erhält Bayerischen Museumspreis*. „Augsburger Allgemeine” vom 22. Juli 2011.

³⁴ Por. np. *Man muss ein Lieblingsobjekt mitbringen*. „Süddeutsche

Zeitung” vom 26. Januar 2014 oraz *Ein Vorbild für Europa*. „Der neue Tag” vom 19. Mai 2014.

³⁵ Por. Siebeck Cornelia: *Ein Dorf und seine KZ-Vergangenheit. Ortsbesichtigung in Flossenbürg*. „Medaon. Magazin für jüdisches Leben in Forschung und Bildung” 2011, Nr. 8, S. 1–11.

³⁶ Por. np. Kurtz Theo: *Das „vergessene KZ” erwacht aus der Totenstille*. „Frankenpost” vom 24. Juli 2007.

³⁷ Por. Kirchgessner Kilian: *Neue Offenheit. Wie die Flossenbürger heute mit der Geschichte ihres Ortes und der Erinnerung an das ehemalige KZ umgehen*. „Jüdische Allgemeine Zeitung” vom 16. Dezember 2010.

³⁸ Por. Probst Robert: *„Wir sind dagestanden wie immer”. Die neue Dauerausstellung des ehemaligen KZ Flossenbürg präsentiert exemplarisch deutsche Erinnerungsgeschichte*. „Süddeutsche Zeitung” vom 9. Oktober 2010.

Plac apelowy z budynkami wystawowymi – kuchnią więźniarską i pralnią obozową (po prawej), 2011; w zbiorach KZ-Gedenkstätte Flossenbürg

administracji miejsca pamięci. Mieszkańcy bezpośredniego sąsiedztwa miejsca pamięci nie powinni jednak odnosić wrażenia, jakoby żyli ciągle „w obozie koncentracyjnym”. W związku z tym też wytyczne dla zamówionych konkursowych ekspertyz planistycznych były odpowiednio kompleksowe.

Jak zapisano w dokumentacji projektowej: „Decydujące kryterium nowej koncepcji stanowi dawne wejście do obozu jako współczesne wejście (...). Ze strony byłych więźniów podnoszone są regularnie żądania, aby przenieść [oryginalne słupy bramy] z powrotem na ich pierwotne miejsce. Kierownictwo miejsca pamięci i środowisko naukowe odnoszą się sceptycznie do tych postulatów. Przebudowa tego znaczącego zarówno z punktu widzenia historycznego, jak i współczesnego obszaru wejściowego stanowi zatem jedno z głównych wyzwań”³⁹.

Motyw defensywnej postawy wobec żądania translokacji tkwił nie tylko w swego czasu sformułowanym stanowisku rady naukowej, która w większości była przeciwna rekonstrukcjom. Decydujące znaczenie miała raczej ingerencja w stary zespół pomnikowy z lat 1946–1947, która byłaby niezbędna, aby przenieść słupy. Ostrożne sformułowanie w zapytaniu ofertowym związane było z szacunkiem dla jednoznaczności stanowiska komitetu francuskiego, które ten nieustannie wyrażał w radzie, będąc przy tym w mniejszości.

Zwraca uwagę fakt, że wszystkie trzy zaproszone do dalszych prac biura architektoniczne⁴⁰ podjęły punkt widzenia wyrażony przez Zarząd Zamków w ramach założenia cmentarza honorowego w 1966 roku, aby przez kształtowanie krajobrazu „łagodzić to, co było”, z drugiej strony jednak projektanci całkowicie odwrócili merytoryczny charakter projektowanej zieleni. Za pomocą śladów wegetacji i celowo kontrfaktycznie dobranymi materiałami chciano

odrysować dawne struktury obozu i uczynić je w ten sposób doświadczalnymi. Tym samym świadomie zacytowano z jednej strony krajobrazową dystorsję historycznego terenu, a z drugiej użyto jej do sformułowania przeciwnego stanowiska. Monachijski architekt krajobrazu, Otto A. Bertram, do zaznaczenia historycznych obszarów obozu wykorzystał różne materiały organiczne (deski dębowe, rozchodnik, rozległa pokrywa roślinna). Projektanci z biura Treibhaus zaproponowali, aby uwidocznić kubaturę baraków za pomocą zasianych traw o różnej wysokości. Tak jak zwycięski projekt, oba biura odrzuciły translokację słupów w miejsce dawnego wejścia do obozu. Zaznaczyły historyczną strefę wejściową oraz przebieg ogrodzenia materiałami sztucznymi (stal, beton, szkło)⁴¹.

Zwycięski projekt biura sinai z Berlina⁴² przekonał zarówno jury, jak i środowiska ekspertów. Konsekwentna postawa projektantów wypowiadających się zdecydowanie

³⁹ Zapytanie ofertowe dotyczące prac nad infrastrukturą, organizacją i ukształtowaniem trasy dla zwiedzających z uwzględnieniem obszaru wejścia do KZ-Gedenkstätte Flossenbürg z 6 kwietnia 2009 r., AGfL, archiwum podręczne Neukonzeption Außengelände.

⁴⁰ Zaproszone biura to: Otto A. Bertram Landschaftsarchitekt, Monachium; Treibhaus Landschaftsarchitektur, Berlin; sinai Büro für Freiraumplanung und Projektsteuerung, Berlin.

⁴¹ Por. protokoły obrad jury z 10 czerwca 2009 r., AGfL, archiwum podręczne Neukonzeption Außengelände.

⁴² Por. artykuł Faust A.W.: Schwierige Orte. In: *Erinnerungsorte in Bewegung: Zur Neugestaltung des Gedenkens an Orten nationalsozialistischer Verbrechen*. Hrsg. Daniela Allmeier, Inge Manka, Peter Mörttenböck, Rudolf Scheuven. Bielefeld 2016, S. 55–76.

Projekt aranżacji wejścia do obozu autorstwa sinai Büro für Freiraumplanung und Projektsteuerung, Berlin, 2009; w zbiorach KZ-Gedenkstätte Flossenbürg

za zaznaczeniem fundamentów baraków, słupów ogrodzeniowych i filarów bramy za pomocą obcych materiałów, lecz odrzucających rekonstrukcję bądź relokację oryginalnych fragmentów ogrodzenia lub bramy, doprowadziła do sporów z prezesem komitetu francuskiego, o których mowa we wstępie do niniejszego tekstu. W tym szybko zaostrażającym się konflikcie pod koniec nie chodziło już tylko o relokację słupów bramy obozowej, lecz o żądanie schematyzacji pamięci „jak w Buchenwaldzie”. Specyficzne rozwiązanie flossenburskie, które wyraźnie zamierzało zachować starsze, wcześniej nadane sensy i warstwy czasowe, wpisane w historyczny teren obozu, oraz interpretować historyczność na nowych terenach, niedawno dołączonych do miejsca pamięci, najwyraźniej minęło się z celem, jakim było staranie o historyczną jednoznaczność. Francuskie wołanie o wygląd „jak w Buchenwaldzie” konkretyzowało się jako estetyczna kalka, a w jej ramach projekt seryjny, składający się z bramy obozowej, drutów kolczastych i żwiru. Najwidoczniej istnieje – zapewne także wśród odwiedzających – oczekiwanie, która odpowiada właśnie takiemu schematowi pamięci, który jednakowoż odrzucany jest przez KZ-Gedenkstätte Flossenbürg, również w ramach nowej koncepcji aranżacji terenów zewnętrznych.

Natomiast – a ten fakt należy przytoczyć jako podsumowanie i w żadnym razie w poczuciu triumfu – przeważająca większość pozostałych komitetów byłych więźniów,

ocalałych i ich rodzin poparła drogę obraną przez KZ-Gedenkstätte Flossenbürg. Dla nich, jak i dla gremiów eksperckich istotnym argumentem był nie tylko dogmat zakazu rekonstrukcji, lecz wartość sama w sobie pierwszego miejsca pamięci w Dolinie Śmierci oraz jego rozszerzenie w postaci cmentarza honorowego. Translokacja słupów bramy obozowej, tak mocno postulowana przez stronę francuską, oznaczałaby usunięcie konstytutywnego elementu najstarszego zespołu pomnikowego, a tym samym zniszczenie centralnego powojennego symbolu pamięci.

Dla przeważającej większości osób współpracujących przy przebudowie to właśnie dyskursywność towarzysząca procesowi opracowania nowej koncepcji oraz refleksywność rozwiązań twórczych, które sprawdziły się w konflikcie z komitetem francuskim, wydawały się adekwatną odpowiedzią na pytanie o to, „co pozostanie”. To pytanie ma również fundamentalne znaczenie przy (prze)budowie miejsc pamięci jak pytanie o to, „co będzie”.

Krytycznej analizy wymaga w przyszłości zagadnienie, w jakim stopniu reorganizacja terenów otwartych byłych obozów koncentracyjnych – pomimo wszelkich starań i przymysłów dotyczących traktowania starszych warstw konstytuujących i nadających sensy – nie oznacza jednocześnie kolejnego potężnego przekształcenia albo nawet nadmiernej estetyzacji tych terenów. Podczas publicznej prezentacji projektu flossenburskiego, odbywającej się w ramach konferencji Evangelische Akademie Tutzing wiosną 2014 roku, monachijski działacz, Wolfram Kastner, szybko wydał wyrok. Według niego, w dzisiejszych czasach wszędzie widać to samo „dizajnerskie g...no” zamiast powszechnie uznanego, mocnego, symbolicznego wyrazu tego, co było⁴³.

⁴³ Por. Wolfram Kastner 5 kwietnia 2014 r. podczas prezentacji projektu przy okazji konferencji Evangelische Akademie Tutzing *Miejsca historyczne i miejsca pamięci. O obchodzeniu się z obciążonymi znaczeniowo świadectwami przeszłości*, 4–6 kwietnia 2014 r.

Zdjęcie lotnicze terenu byłego obozu, 2019; w zbiorach KZ-Gedenkstätte Flossenbürg

Krucze, szklane domy

W ramach tych wszystkich procesów zachodzących od końca lat dziewięćdziesiątych XX wieku gminnym decydentom politycznym przypadła rola konstytuująca i konstruktywna. Kwestię lokalizacji byłego obozu koncentracyjnego i dumę z rozwoju prac nad upamiętnieniem okazywano publicznie i bez ogródek⁴⁴. Nawet rozszerzenie terenu KZ-Gedenkstätte Flossenbürg o dawny plac apelowy tylko przez krótki czas budziło zainteresowanie miejscowej ludności⁴⁵. Jednak szybkie tempo tych procesów niekiedy przytłaczało i przeciążało możliwości lokalnej społeczności adaptacji obrazu samej siebie. Co interesujące, krytyka miejscowych nie dotyczyła wystawy *Obóz koncentracyjny Flossenbürg 1938–1945*, lecz tej nowszej, z 2010 roku, pod tytułem *Co pozostanie – oddziaływanie obozu koncentracyjnego Flossenbürg* oraz związanych z nią reakcji medialnych, pomimo że te, jak wspomniano powyżej, odnosiły się zazwyczaj przychylnie lub wręcz empatycznie do trudnych zmagania tej małej miejscowości, aby żyć z dziedzictwem obozu koncentracyjnego.

Chociaż wystawa o historii KL Flossenbürg szczegółowo opisywała kontakty polityczne, ekonomiczne, administracyjne i społeczne między wsią a obozem koncentracyjnym, ta zamknięta (a tym samym najwyraźniej należąca już tylko do przeszłości) narracja o historii obozu w nieznacznym tylko stopniu naruszała filary lokalnego obrazu siebie. Dopiero właśnie często przytaczana otwartość i dyskursywność drugiej wystawy o „oddziaływaniu obozu koncentracyjnego na teraźniejszość” mocno wstrząsnęły statyką własnej tożsamości. Dekonstrukcja mitów o zabudowywaniu terenu

obozowego, o rzekomo solidarnym przyjmowaniu zbiegów, o skutecznym ściganiu sprawców lub o zawsze wzorowo wypolerowanej świadomości historycznej gminy do dziś powoduje kontrowersje wśród lokalnej społeczności⁴⁶.

Tym samym wystawa *Co pozostanie?* z nawiązką sprostowała swoim nieco wyniosłym ambicjom, aby „pojmować myślenie jako otwarty system, a tym samym osiągnąć poznanie przez czytelność związków między faktami”⁴⁷. Historię uprawia się nie tylko za pomocą artykułów naukowych lub wystaw, ale także w miejscowej karczynie lub przy stoliku kawiarnianym. Od 2015 roku bowiem rozbudowany w ramach drugiego etapu⁴⁸ KZ-Gedenkstätte Flossenbürg ma w nowym Centrum Edukacyjnym swoją kawiarnię, która nosi programową nazwę Kawiarnia Muzealna i jest prowadzona w ramach

⁴⁴ Por. np. Neumann Bernhard: *Aufbauarbeit muss weitergehen*. „Der Neue Tag” vom 16. Oktober 1996 oraz idem: *Das Erinnern nützt der Zukunft*. „Der Neue Tag” vom 16. Januar 1998.

⁴⁵ Por. idem: „Kabelsalat schlägt auf Magen”. *Produktion nach Floss umgeleitet*. „Der Neue Tag” vom 23. Januar 1997; Siegler Bernd: *Ein Lernort und kein KZ-Erlebnisland*. „Tageszeitung” vom 23. Januar 1998.

⁴⁶ Por. np. pismo uzasadniające użytkowanie byłego placu apelowego do celów przemysłowych w lokalnej gazecie z Flossenbürga: Krapf Stefan: *Geschichte zur Nachkriegszeit in Flossenbürg*. „Flossenbürger Ansichten” vom 15. Oktober 2011, S. 18.

⁴⁷ Schwarz Uli: *Die Vergegenständlichung der Zeit...*, S. 17.

⁴⁸ Por. na ten temat Schröder Thies: *Difficult Places: Landscapes of memory by sinai*. Basel 2013, S. 107–117 oraz Scheurmann Ingrid: *Konturen und Konjunkturen der Denkmalpflege. Zum Umgang mit baulichen Relikten der Vergangenheit*. Köln–Weimar–Wien 2018, S. 162–169.

Widok na byłe kasyno SS, w którym od 2015 r. mieszczą się Centrum Edukacyjne i integracyjna Kawiarnia Muzealna, 2018; w zbiorach KZ-Gedenkstätte Flossenbürg

projektu socjalnego, w którym uczestniczą osoby niepełnosprawne⁴⁹. To miejsce od samego początku miało być, zgodnie z koncepcją, przestrzenią otwartą, tzw. *open space*, dostępną także dla lokalnej ludności. Ta ambitna koncepcja od razu odniosła sukces: jak opowiada jedna z kierowniczek kawiarni, w niedzielę sprzedaje się do 300 porcji ciasta⁵⁰. Liczba gości i akceptacja kawiarni muzealnej nie oznaczają jednak braku konfliktów na poziomie gminy. Chociaż sporą część gości kawiarni stanowią osoby nieodwiedzające miejsca pamięci, lecz mieszkańcy miejscowości lub jej okolic, rana z powodu pozornego wyłączenia lokalnej narracji historii nadal się jątrzy. Nowe pokolenie lokalnych polityków już od pewnego czasu stara się aktywnie odbudowywać wizerunek miejscowości, aby stworzyć przeciwwagę dla rzekomo zbyt przytłaczającego jej obrazu jako miejsca, w którym znajdował się obóz koncentracyjny. „Gmina wspiera wypędzonych i będzie ofensywnie badała historię osiedla Vogelherd”⁵¹ – tak donosi sprawozdanie z posiedzenia Rady Gminy z wiosny 2017 roku.

Najwidoczniej chodzi o władztwo nad interpretacją historii własnej miejscowości albo dobitniej – o kontrolę nad obrazami historii. Patrząc na ostatnie 70 lat recep-

cji obozu koncentracyjnego Flossenbürg, niczym nowym nie jest fakt, że spory o historyczno-polityczną hegemonię toczą się nie tylko na poziomie akademickim, lecz także w ramach aktualnej polityki lokalnej. Niemniej jednak należy nadal pokładać nadzieję w powolnej, dyskursywnej sile placówek restauracyjnych (gastronomicznych) wobec tendencji restauracyjnych. KZ-Gedenkstätte Flossenbürg w przyszłości na pewno będzie musiał jeszcze intensywniej forsować własną definicję jako *open space*.

Bibliografia

Źródła archiwalne

- Ausführungskomitee für den Bau des Denkmals und der Kapelle im Konzentrationslager Flossenbürg; Schreiben an Papst Pius XII vom 10. Mai 1947, Evangelisches Pfarramt Flossenbürg, KZ-Lager 18/3 (Komitet wykonawczy na rzecz budowy pomnika i kaplicy w obozie koncentracyjnym Flossenbürg; pismo do papieża Piusa XII z 10 maja 1947 r., Kancelaria parafii ewangelickiej we Flossenbürgu, KZ-Lager 18/3)
- Auslobungstext für Maßnahmen zu Infrastruktur, Organisation und Gestaltung der Besucherführung mit Schwerpunkt Lagerzugang in der KZ-Gedenkstätte Flossenbürg vom 6. April 2009, Archiv der KZ-Gedenkstätte Flossenbürg, Handakt Neukonzeption Außengelände (Zapytanie ofertowe dotyczące prac nad infrastrukturą, organizacją i ukształtowaniem trasy dla zwiedzających z uwzględnieniem obszaru wejścia do Pomnika Pamięci po obozie koncentracyjnym Flossenbürg z 6 kwietnia 2009 r.)

⁴⁹ Werner Frank: *Café voller Geschichte*. „Der Neue Tag” vom 9. August 2015.

⁵⁰ Frischholz Ernst: *Herausforderung mit Bravour gemeistert*. „Abenteuer Familie. Die Familienzeitung für die Stadt Weiden und die Landkreise Neustadt a.d. Waldnaab und Tirschenreuth” 2016 (Winter), S. 28.

⁵¹ Neumann Bernhard: *Antrag im Gemeinderat: Umbaupläne in Gedenkstätte*. „Der Neue Tag” vom 8. Mai 2017.

- Bayerischer Ministerrat: Protokoll der Sitzung vom 28. April 1949, Bayerisches Hauptstaatsarchiv, StK 13624 (Rada Ministrów Bawarii: protokół posiedzenia z 28 kwietnia 1949 r.)
- Besuchsprotokoll über den Besuch des Vizepräsidenten der Schlösserverwaltung vom 6. Juli 1955, in: Schlösserverwaltung Nymphenburg, Vorentwurf zum KZ-Ehrenfriedhof Flossenbürg vom 11. Juli 1955, Ordner 6/1, Neugestaltung 1953–1955 (Protokół wizytacji wiceprzewodniczącego Zarządu Zamków z 6 lipca 1955, w: Zarząd Zamków w Nymphenburgu: wstępna koncepcja dla cmentarza honorowego Flossenbürg z 11 lipca 1955 r., t. 6/1, Nowa koncepcja 1953–1955)
- „Bundesanzeiger” 1957, Nr. 105
- Denkmalkomitee: Sitzung vom 23. Juli 1946, Protokollbuch des Denkmalkomitees, Archiv der KZ-Gedenkstätte Flossenbürg (Komitet na rzecz budowy pomnika: posiedzenie 23 lipca 1946 r., księga protokołów komitetu, Archiv der KZ-Gedenkstätte Flossenbürg)
- Denkmalkomitee: Sitzung vom 27. Februar 1947, Protokollbuch des Denkmalkomitees, Archiv der KZ-Gedenkstätte Flossenbürg, (Komitet na rzecz budowy pomnika: posiedzenie 27 lutego 1947 r., księga protokołów komitetu)
- Einschreiben des Präsidenten der Association des Déportés et Familles de Disparus du Camp de Flossenbürg et Kommandos an den Direktor der Stiftung Bayerische Gedenkstätten vom 19. September 2013, Archiv der KZ-Gedenkstätte Flossenbürg, Handakt Neukonzeption Außengelände (Pismo Prezesa der Association des Déportés et Familles de Disparus du Camp de Flossenbürg et Kommandos do dyrektora fundacji Stiftung Bayerische Gedenkstätten z 19 września 2013 r.)
- Entwurfskommentar Architekt vom Juli 1946, Archiv der KZ-Gedenkstätte Flossenbürg, Nachlass Tröger (Komentarz architekta do projektu z lipca 1946, archiwum KZ-Gedenkstätte Flossenbürg, przekaz rodziny Trögerów)
- Erlass des bayerischen Finanzministers Zietsch an die Schlösserverwaltung vom 5. November 1954, genehmigt vom Ministerpräsidenten am 13. November 1954, Bayerisches Hauptstaatsarchiv, StK 13665 (Zarządzenie bawarskiego ministra finansów Zietscha wobec Zarządu Zamków z 5 listopada 1954 r., przyjęte przez premiera 13 listopada 1954 r., Bayerisches Hauptstaatsarchiv, StK 13665)
- Erläuterung des Gartendirektors Bauer zum Ehrenfriedhof Flossenbürg vom 28. August 1956, in: Schlösserverwaltung Nymphenburg, Vorentwurf zum KZ-Ehrenfriedhof Flossenbürg vom 11. Juli 1955, Ordner 6/1, Neugestaltung 1953–1955 (Wyjaśnienia dyrektora Zarządu Zamków Bauera na temat cmentarza honorowego Flossenbürg z 28 sierpnia 1956 r., w: Zarząd Zamków w Nymphenburgu: wstępna koncepcja dla cmentarza honorowego Flossenbürg z 11 lipca 1955 r., t. 6/1, Nowa koncepcja 1953–1955)
- Kastner Wolfram: Statement am 5. April 2014 bei der Vorstellung des Entwurfs anlässlich einer Tagung der Evangelischen Akademie Tutzing zum Thema „Geschichts- und Erinnerungsorte. Zum Umgang mit den belasteten Zeugnissen der Vergangenheit”, 4. bis 6. April 2014 (Kastner Wolfram: wystąpienie 5 kwietnia 2014 r. podczas prezentacji projektu przy okazji konferencji Evangelische Akademie Tutzing *Miejsca historyczne i miejsca pamięci. O obchodzeniu się z obciążonymi znaczeniowo świadectwami przeszłości*, 4–6 kwietnia 2014 r.)
- Linhardt Josef: Lageplan des ehemaligen KZ-Lagers Flossenbürg vom Juli 1946, Archiv der KZ-Gedenkstätte Flossenbürg, Nachlass Linhardt (Linhardt Josef: Plan byłego KL Flossenbürg z lipca 1946 r., archiwum Pomnika Pamięci po obozie koncentracyjnym Flossenbürg, archiwum rodzinne Linhardtów)
- Präsident der Association des Déportés et Familles de Disparus du Camp de Flossenbürg et Kommandos: Einschreiben an den Direktor der Stiftung Bayerische Gedenkstätten vom 19. September 2013, Archiv der KZ-Gedenkstätte Flossenbürg, Handakt Neukonzeption Außengelände (Prezes Association des Déportés et Familles de Disparus du Camp de Flossenbürg et Kommandos: pismo do dyrektora fundacji Stiftung Bayerische Gedenkstätten z 19 września 2013 r., archiwum KZ-Gedenkstätte Flossenbürg, archiwum podręczne Neukonzeption Außengelände)
- Protokolle der Jurybesprechungen vom 10. Juni 2009, Archiv der KZ-Gedenkstätte Flossenbürg, Handakt Neukonzeption Außengelände (Protokoły obrad jury 10 czerwca 2009 r., archiwum Pomnika Pamięci po obozie koncentracyjnym Flossenbürg, archiwum podręczne Neukonzeption Außengelände)
- Schlösserverwaltung Nymphenburg: Anordnung an die Eremitage Bayreuth vom 1. Juli 1966, Flossenbürg KZ Grab- und Gedenkstätte, Ordner 4
- Schlösserverwaltung Nymphenburg: Gedenkstättenordnung für die KZ-Grab- und Gedenkstätte vom Frühjahr 1967, Flossenbürg 6/8, Schriftwechsel 1965–1972
- Schlösserverwaltung Nymphenburg: Vorbemerkung angesichts der jährlichen Planungsbesprechung vom 16. August 1966, Flossenbürg 6/8, Schriftwechsel 1965–1972
- Schlösserverwaltung Nymphenburg: Vorentwurf zum KZ-Ehrenfriedhof Flossenbürg vom 11. Juli 1955, Ordner 6/1, Neugestaltung 1953–1955

Opracowania

- Das Kabinett Ehard II. 20. September 1947 bis 18. September 1950.* Bd. 2. 1949. Hrsg. Historische Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften und Generaldirektion der Staatlichen Archive Bayerns. München 2005
- Eschebach Insa: *Öffentliches Gedenken. Deutsche Erinnerungskulturen seit der Weimarer Republik.* Frankfurt a.M.–New York 2005
- Faust A.W.: Schwierige Ort. In: *Erinnerungsorte in Bewegung: Zur Neugestaltung des Gedenkens an Orten nationalsozialistischer Verbrechen.* Hrsg. Daniela Allmeier, Inge Manka, Peter Mörténböck, Rudolf Scheuven. Bielefeld 2016, S. 55–76

- Hoffmann Detlef: Dachau. In: *Das Gedächtnis der Dinge. KZ-Relikte und Denkmäler 1945–1995*. Hrsg. Detlef Hoffmann. Frankfurt a.M.–New York 1998, S. 38–91
- Hoffmann Detlef: Authentische Erinnerungsorte. Oder: Von der Suche nach Echtheit und Erlebnis. In: *Bauten als Träger von Erinnerung. Die Erinnerungsdebatte und die Denkmalspflege*. Hrsg. Hans-Rudolf Meier, Marion Wohleben. Zürich 2000, S. 31–45
- Knigge Volkhard: Buchenwald. In: *Das Gedächtnis der Dinge. KZ-Relikte und Denkmäler 1945–1995*. Hrsg. Detlef Hoffmann. Frankfurt a.M.–New York 1998, S. 92–173
- Konzentrationslager Flossenbürg 1938–1945. *Katalog zur ständigen Ausstellung*. Hrsg. KZ-Gedenkstätte Flossenbürg. Göttingen 2008
- Möller Lena: „Auf Stätten des Leids, Heime des Glücks“. *Die Siedlung am Vogelherd auf dem Areal des ehemaligen KZ Flossenbürg und ihre Emotionalisierung als Wohn- und Gedächtnisort*. Münster 2019
- Scheurmann Ingrid: *Konturen und Konjunkturen der Denkmalspflege. Zum Umgang mit baulichen Relikten der Vergangenheit*. Köln–Weimar–Wien 2018
- Schmid Alexander: *Geschichte auf zwei Ebenen – Die neue Dauerausstellung, Konzentrationslager Flossenbürg 1938–1945*. „Dachauer Hefte“ 2007, Nr. 23, S. 236–246
- Schröder Thies: *Difficult Places: Landscapes of memory by sinai*. Basel 2013
- Schwarz Uli: Die Vergegenständlichung der Zeit durch den Raum. In: *was bleibt – Nachwirkungen des Konzentrationslagers Flossenbürg. Katalog zur Dauerausstellung*. Hrsg. KZ-Gedenkstätte Flossenbürg. Göttingen 2011, S. 14–17
- Siebeck Cornelia: *Ein Dorf und seine KZ-Vergangenheit. Ortsbesichtigung in Flossenbürg*. „Medaon. Magazin für jüdisches Leben in Forschung und Bildung“ 2011, Nr. 8, S. 1–11
- Skriebeleit Jörg: *Erinnerungsort Flossenbürg. Akteure, Zäsuren, Geschichtsbilder*. Göttingen 2009
- Skriebeleit Jörg: Die KZ-Gedenkstätte Flossenbürg als sakrale Erinnerungslandschaft. Relikte, Sinnstiftungen und memoriale Blueprint. In: *Tod – Gedächtnis – Landschaft*. Hrsg. Norbert Fischer, Markwart Herzog, 2018, S. 165–186
- Weiden und die Landkreise Neustadt a.d. Waldnaab und Tirschenreuth“ 2016 (Winter), S. 28
- Kirchgessner Kilian: *Neue Offenheit. Wie die Flossenbürger heute mit der Geschichte ihres Ortes und der Erinnerung an das ehemalige KZ umgehen*. „Jüdische Allgemeine Zeitung“ vom 16. Dezember 2010
- Krapf Stefan: *Geschichte zur Nachkriegszeit in Flossenbürg*. „Flossenbürger Ansichten“ vom 15. Oktober 2011, S. 18–19
- Kurtz Theo: *Das „vergessene KZ“ erwacht aus der Totenstille*. „Frankenpost“ vom 24. Juli 2007
- KZ Flossenbürg hat keine Lobby. „Mittelbayerische Zeitung“ vom 16. April 1994
- KZ-Gedenkstätte erhält Bayerischen Museumspreis. „Augsburger Allgemeine“ vom 22. Juli 2011
- Man muss ein Lieblingsobjekt mitbringen. „Süddeutsche Zeitung“ vom 26. Januar 2014
- Neue Dauerausstellung in der KZ-Gedenkstätte Flossenbürg. „Frankfurter Allgemeine Zeitung“ vom 23. Juli 2007
- Neumann Bernhard: *Aufbauarbeit muss weitergehen*. „Der Neue Tag“ vom 16. Oktober 1996
- Neumann Bernhard: *„Kabalsalat schlägt auf Magen“*. *Produktion nach Floss umgeleitet*. „Der Neue Tag“ vom 23. Januar 1997
- Neumann Bernhard: *Das Erinnern nützt der Zukunft*. „Der Neue Tag“ vom 16. Januar 1998
- Neumann Bernhard: *Antrag im Gemeinderat: Umbaupläne in Gedenkstätte*. „Der Neue Tag“ vom 8. Mai 2017
- Probst Robert: *„Wir sind dagestanden wie immer“*. *Die neue Dauerausstellung des ehemaligen KZ Flossenbürg präsentiert exemplarisch deutsche Erinnerungsgeschichte*. „Süddeutsche Zeitung“ vom 9. Oktober 2010
- Réponse du Président Michel Clisson. „Message. Bulletin d'Association des Déportés et Familles de Disparus du Camp de Flossenbürg et Kommandos“ 2015, N° 75 (Janvier), pp. 12–14
- Richtfest für 18 Häuser des Landkreissiedlungswerkes in Flossenbürg. „Oberpfälzer Nachrichten“ vom 16. August 1958
- Siegler Bernd: *Ein Lernort und kein KZ-Erlebnisland*. „Tageszeitung“ vom 23. Januar 1998
- Situation in Flossenbürg skandalös. „Der neue Tag“ vom 11. April 1994
- Taten sind gefragt. „Der neue Tag“ vom 13. April 1994
- Vieles hat sich getan im Tal des Friedens. „Oberpfälzer Nachrichten“ vom 16. August 1958
- Werner Frank: *Café voller Geschichte*. „Der Neue Tag“ vom 9. August 2015

Artykuły prasowe

- Bayerischer Museumspreis für Gedenkstätte. „Die Welt“ vom 21. Juli 2011
- Ein Meilenstein für diesen Ort. „Prager Zeitung“ vom 26. Juli 2007
- Ein Vorbild für Europa. „Der neue Tag“ vom 19. Mai 2014
- Frischholz Ernst: *Herausforderung mit Bravour gemeistert*. „Abenteuer Familie. Die Familienzeitung für die Stadt